

Г. В. Грінченко

Харківський національний педагогічний
університет ім. Г. Сковороди

РОЛЬ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ХАРКІВСЬКОГО ЄПАРХІАЛЬНОГО РЕЛІГІЙНО-ПРОСВІТНИЦЬКОГО БРАТСТВА НА ЧЕСТЬ ІКОНИ ОЗЕРЯНСЬКОЇ БОЖОЇ МАТЕРІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена ролі й напрямам діяльності Харківського Єпархіального Братства на честь ікони Озерянської Божої Матері на початку ХХ ст. У статті розглядаються причини відродження та активізації діяльності інституту братств у вказаний період. Висвітлюються установчі документи, суб'єкти й методи просвітницької, місіонерської, педагогічної, літературно-видавничої та благодійницької діяльності Братства. Зауважується, що в контексті боротьби з релігійною неосвіченістю суспільства на початку ХХ ст. переважне місце в структурі сфер діяльності надається просвітницькій.

Ключові слова: братство, статут, читальня, бесіда, бібліотека, сектантство, штундизм, розкольництво.

Постановка проблеми. Існування православних братств як оплотів захисту віри, підтримки в народі високого морального рівня й збереження самобутності національного колориту українського народу сягає XVI–XVII ст. Згодом необхідність у братствах зменшується й відповідно зменшується їх кількість і обсяг діяльності.

Середину XIX ст. можна вважати початком наступного періоду – відродження діяльності цих інститутів, спричинене зовнішніми і внутрішніми чинниками. У цей історичний час причина активізації діяльності братств України пов'язана не лише з необхідністю опору окатоличенню й полонізації українського народу, але й поширенням, зокрема на території Слобожанщини, ідей сектантства й розкольництва. Відновлення морального стану та задоволення інтелектуальних потреб жадав увесь православний люд дореволюційної Росії, яка потерпала від «виразок» західноєвропейського характеру інтелігенції та забобонів простого населення.

Аналіз актуальних досліджень. Питанням діяльності православних братств на території України присвячені дослідження таких учених, як О. А. Папков, І. А. Гажва, А. Т. Носова, А. В. Тимченко, І. Б. Тимочко та ін. Проте на території Слобожанщини в період із середини XIX до початку ХХ ст. діяльність братств вивчена недостатньо, що й зумовило актуальність даної роботи.

Мета статті – висвітлити роль і напрями діяльності Харківського Єпархіального Братства на честь ікони Озерянської Божої Матері як одного

з яскравих представників просвітницьких православних братств Слобожанщини початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Офіційним підґрунтям існування Братства було видання в 1864 р. Міністром Внутрішніх Справ і Обер-Прокурором Священного Синоду «Основних правил для заснування Православних церковних братств». За даними цього документу братством називалася «спілка, яка складається з Православних віруючих, для служіння на потребу й користь Православній церкві, протидії посяганням на її права з боку іновірців і розкольників, для розбудови й прикрашання Православних храмів, для справ християнського благодійництва, для поширення і закріплення духовного просвітництва» [10, арк.1–1 зв.].

Даний документ був прийнятий до відома й виконання Харківською Духовною Консисторією 19 серпня 1864 [9, арк.1–2].

Як свідчать періодичні джерела, намір про відкриття в Харкові релігійно-просвітницького Братства мав ще архієпископ Амвросій, який пробув на архієрейській кафедрі з 1882 до 1901 року, проте стан здоров'я не дозволив йому реалізувати задумане й це питання було піднято його наступником – Високопреосвященим Флавіаном 18 грудня 1901р. на річному благочинницькому місіонерському зібранні міського духовенства. У 1902 році Владика благословив створити особливі проповідницькі гуртки, в які б входили міські священики, і відкрити релігійно-моральні читання для народу в різних місцях Харкова, тому цей час можна вважати періодом заснування Харківського Єпархіального Братства, хоча офіційно воно ще не мало статуту й дозволу на відкриття від губернатора Харкова. Уже в 1903 році було проведено приблизно 600 читань, на кожному з яких кількість слухачів сягала 200 чоловік [4, 58]. Подальший розвиток діяльності Братства був пов'язаний з очоленням кафедри в 1904 році Високопреосвященим Арсенієм, який важливу роль братства вбачав у боротьбі з поширенням сектантства, штундистів, язичників, розкольників, буддистів тощо. Крім того, релігійних діячів надзвичайно турбувала релігійна неосвіченість народу, нерозуміння догматів і істин православної Церкви, виникнення на цьому тлі релігійних забобонів і ересей, охолодження відношення до віри. Тому Братства мали стати на захист православної віри й зайняти положення релігійно-просвітницької та морально-виховної сили [3, 5]. Варто зауважити, що відкриття Братства було вчасним, оскільки через півтора роки було видано закон про віротерпимість.

Як свідчить статут організації, який був опублікований у журналі «Віра і розум» одразу після офіційного відкриття, метою заснування

Братства є поширення й затвердження в суспільстві релігійно-морального просвітництва в душі православної Церкви.

Діяльність Братства поділялася, як виокремлював Інспектор Харківської духовної консисторії Л. М. Багрецов, на такі напрями: просвітницька; місіонерська; педагогічна; літературна; видавнича; благодійницька [3, 4].

Найголовнішою та найбільш термінова за часом метою існування Братства була *просвітницька* діяльність. А до складу релігійно-просвітницької справи входила і так звана «спеціально-місіонерська» (протисектантська і протирозкольницька) діяльність, тобто між напрямками існував зв'язок як між загальним і часткою [8, 11].

Засобами досягнення поставленої мети мали слугувати:

а) усна проповідь і позабогослужбові релігійно-моральні читання й бесіди з народом, а також протисектантські й протирозкольницькі бесіди;

б) поширення в суспільстві брошур і книжок духовно-морального змісту;

в) заснування безкоштовних бібліотек і читалень для народу, поряд з якими передбачалось існування складів із книжками для продажу за низькою ціною корисної літератури;

г) заснування недільних і вечірніх класів для навчання дітей і дорослих Закону Божому, церковному співу;

д) заснування богословсько-філософських читань для інтелігентної публіки [8, 11].

Можна відзначити, по-перше, перспективно широке коло слухачів, особливо, якщо враховувати, що проведення бесід передбачалося в різних суспільних установах, лікарнях, богадільнях, фабриках і заводах, нічних притулках; по-друге, близькість до пастви, що полегшує процес передачі знань і дає можливість для священників краще розуміти проблеми і дух люду.

За наказом Високопреосвященного Арсенія була збільшена кількість днів проведення читань і місць розташування. Позабогослужбові бесіди і читання велися за спеціально розробленими програмами. Кожна церква Харкова могла мати свою тематику доповідей. Згодом на пастирських зборах на чолі із Високопреосвященим було прийнято ухвалу не розроблювати детальну програму читань (а обмежитися наданням загального предмета), звіт за проведення яких надавався Раді Братства.

Так, звіт діяльності Братства за 1906–1907 рр. дає можливість ознайомлення з конкретною програмою просвітницької діяльності братства:

- обговорення недільних євангельських читань (Кафедральний Успенський Собор, Серафимівська церква, Озерянська церква, Троїцька і Хрестовоздвиженська церкви, Петро-Веригська церква Губернської тюрми); зокрема, пояснення нагорної бесіди Господа Ісуса Христа з читанням Євангелія від Матфея V, VI і VII глав (Хрестовоздвиженська церква);
- обговорення апостольських читань з поясненнями (Різдво-Богородична церква); зокрема, пояснення Соборних послань апостола Іакова й Петра (Преображенська церква);
- пояснення божественної літургії (Пантелеймонівська церква, Всіхсвятська та Олександрівська церкви);
- бесіди з історії християнської церкви (Різдво-Богородична та Пантелеймонівська церкви);
- пояснення заповідей Закону Божого (Благовіщенська церква, Дмитрівська церква й Іоанно-Предтечєнська церква с. Основи);
- бесіди про догматичні істини православної християнської віри (Христо-Різдвянська церква); зокрема про сутність християнської надії (Кафедральний Успенський Собор);
- пояснення євангельських блаженств (Благовіщенська, Всіхсвятська та Миколаївська церкви);
- читання життя святих і повчання про святих (Всіхсвятська, Троїцька, Озерянська церкви та Різдво-Богородична церква с. Олексіївки);
- бесіди про християнську сім'ю та сімейні обов'язки (Свято-Духівська церква);
- бесіди про поведінку християнина у світі (Благовіщенська церква) [3, 16–17].

Співбесіди й читання в церквах поєднувалися з роздаванням брошур і листівок релігійно-моральної тематики, загальнонародним співом і виступами професійних колективів, таких як, хор І. М. Туроєрова, хор Федорова, хор архієрейських півчих, хор 4 гімназії та ін. [7, 229].

У 1911 р. Братство бере на себе відповідальність за розповсюдження в межах єпархії виданого В. М. Скворцовим настінного календаря «Друг християнина» [2, 662].

Окрім позабогослужбових бесід і читань проводилися науково-богословські читання для інтелігентної публіки. Як свідчить річний звіт Братства за 1906–1907 рр., читання такого характеру з успіхом проходили в залі Міської Думи за темами: «Вчення Ніцше про надлюдину і її моральна оцінка», «Світогляд і буття», «Моральні принципи сучасної російської художньої літератури», «Присяга та її значення» та ін. Усього за звітний період було проведено 8 лекцій [3, 18–20].

Не дивлячись на цікаве й широке коло питань релігійних бесід і читань складна політична ситуація, яка підтримувалася революційними настроями початку ХХ ст., заважала подекуди проводити такі зустрічі. Так, на відміну від храмів і монастирів Братству не вдалося провести заплановані бесіди на паровозобудівному заводі, заводі Гельферіх-Саді й у вагонних майстернях [3, 16].

Відповідальність за організацію просвітницької діяльності покладалася на Раду Братства, що займалася а) збором і обговоренням усієї необхідної інформації, яка стосувалася проведення бесід, читань і співбесід, для чого розроблялася певна програма, предмет, місце й зовнішній розпорядок проведення; б) домовленостями з конкретними особами, які будуть проводити читання і бесіди в церквах і в інших місцях стосовно змісту, місця й часу проведення цих заходів; в) призначенням осіб не тільки стосовно самих списків читань та бесід, але й завчасного поширення даних списків серед міського населення; г) благоустроєм і порядком Братських бібліотек, читалень і книжкових складів [8, 15–16]. Коло питань, яким займалася Рада Братства, цим не обмежувалось і також стосувалося загального контролю та звітності стосовно справ Братства перед вищим керівництвом.

З метою більш успішної організації релігійно-моральної просвітницької діяльності проводилися пастирські збори, які надавали можливість для взаємного обміну досвідом між членами Братства. Коло питань, які піднімалися на цих зборах, торкалося загального релігійно-морального рівня населення; тих виявів суспільного життя, які засуджувалися православною Церквою; заходів, які б, навпаки, сприяли підняттю й утвердженню в суспільстві порядності й моральності; релігійних рухів сектантського та розкольницького характеру; заходів усунення невідповідності духу й вимогам Православ'я церковного богослужіння, співу і читання під час нього, творіння таїнств і приватних треб, церковної дисципліни. Пастирські збори були відкриті для всіх священнослужителів міста, а не лише для тих з них, хто був членом Братства.

Місіонерська діяльність як протидія постійно зростаючому сектантству відбувалася за таким напрямом: виділення матеріальної допомоги релігійним діячам, які займали посади Єпархіального місіонера (в розмірі 300 руб.) і повітового (50 руб.) [3, 22]; відкриття повітових відділень Братства; розповсюдження протисектантських брошур і листівок.

Початок ХХ ст. відзначається розвитком і поширенням бібліотечної справи. Не поступалося в цьому і Єпархіальне Братство. Так, за статутом Братства однією з його цілей було сприяння відкриттю народних бібліотек і

читалень [7, 12], піклування про заснування братської бібліотеки, а, відповідно, і сприяння поширення і підвищенню серед братчиків і міського населення рівня релігійно-моральних та інших знань, які відповідають потребам і завданням православної віри.

Уже на початку свого існування Братство вирішило заснувати стаціонарну пастирську бібліотеку, яка б складалася з уже існуючих двох бібліотек: благочинницької II округу та місіонерської, яка належала Єпархіальній Місіонерській Раді [3, 16].

Більшість бібліотек були рухливими. Керування даною справою було покладено на особливу комісію, до складу якої входили єпархіальний спостерігач В. Ф. Давиденко, священник університетської церкви О. І. Іноков, священник М. Феодоровський.

Цією комісією було влаштовано дві рухливі бібліотеки: одна знаходилася на Благовіщенському ринку в лавці купця Чепахіна, інша – на Рибному базарі в лавці купця Цуканова. На кінець 1905 р. Радою Братства було створено вже 62 рухливі бібліотеки й одна бібліотека-читальня [5, 353]. Основною літературною базою бібліотек були листки релігійно-морального характеру, якими, як це відмічається в журналі «Місіонерський огляд», дуже цікавилася населення. Але ж дані бібліотеки задовольняли не лише суто духовні і моральні потреби: вони слугували захисним інформаційним джерелом проти антиурядових і антицерковних прокламацій і брошур, які тисячами наповнювали вулиці Харкова [6, 249].

Окрім можливості проводити просвітницьку діяльність шляхом заснування бібліотек, передбачалося безкоштовне поширення релігійно-моральних і церковно-історичних брошур.

За 1906–1907 рр. проводилася також *літературновидавнича* діяльність. Через Повітові відділення поширення залишкові екземпляри «противоштундистського катехізису» Єпископа Олексія, брошури прот. Т. Буткевича й І. Г. Айвазова, релігійно-моральні листи видавництва Афонського Пантелеймонівського монастиря; знов надруковані й поширені в м. Харкові та Харківському повіті 8 000 екземплярів брошур «Чи можна бути християниною соціалістом» і 10 000 – про питання майбутніх виборів в Державну Думу [3, 22]. Розгортання літературно-видавничої справи стримувалося відсутністю власного й зручного приміщення, де б можна було організувати книжковий склад і книжкову торгівлю.

Також у міру власних можливостей проводилася й *благодійницька* діяльність. За 1906–1907 рр. Братство виділило 200 руб. на допомогу зголоднілому населенню в неврожайних місцевостях [3, 22].

Щодо територіальних меж діяльності Братства, то вони не обмежувалися лише Харковом. Передбачалося відкриття повітових

відділень, які у своїй діяльності повинні були керуватися статутом Братства, а також складеними для них правилами. До 1907 р. було відкрито 10 відділень: Куп'янське, Богодухівське, Лебединське, Вовчанське, Охтирське, Ізюмське, Валківське, Сумське, Зміївське, Старобельське, загальна кількість членів яких на той час складала 2881 чоловіка [3, 13-14]. У підзвітності Єпархіальному Братству знаходилися й сільські, такі як Шаровське Валківського повіту та Мурафське – Богодухівського.

Поряд із суто духовним просвітництвом перед братством стояло також завдання захисту населення від міжусобиць політичного характеру і піднесення любові до Вітчизни та Царя.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Діяльність Харківського Єпархіального Братства характеризувалася широкою різноманітністю й стосувалася просвітницької (представленої проведенням бесід і читань для різних верств населення), місіонерської (матеріальною підтримкою місіонерському відділу єпархії), педагогічної (відкриття недільних і вечірніх класів для навчання дітей і дорослих Закону Божому, церковному співу), літературновидавничої (безкоштовне поширення книжок і брошур) і благодійницької (збір грошей для знедолених) справ. Але, як зазначає Л. М. Багрецов у звіті про діяльність Братства, недостатність матеріальних коштів стримувало його наміри [3, 12]. Перспективи даного дослідження полягають у з'ясуванні діяльності повітових відділень Єпархіального Братства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багале́й Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): историческая монография: В 2т. : Репринт. изд. 1912 г. / Д. И. Багале́й, Д. П. Миллер. – Х.: 1993 – Т.2. – 982 с.
2. Від Ради Братства Озерянської Божої Матері // Віра і розум. – Х. : Типографія Губернського Правління, 1911. – Кн. 3. – № 5. – С. 662.
3. Звіт про діяльність Харківського Єпархіального релігійно-просвітницького Братства Озерянської Божої Матері з 1 жовтня 1906 р. по 1 жовтня 1907 р. // Віра і розум. – Х. : Типографія Губернського Правління, 1907. – Кн. 1. – № 21. – С. 13–27.
4. Історія виникнення і відкриття Харківського Єпархіального релігійно-просвітницького Братства Озерянської Божої Матері // Віра і розум. – Х. : Типографія Губернського Правління, 1904. – № 1. – С. 57–70
5. Православная энциклопедия Харьковщины / Автор и руководитель проекта В.В. Петровский. Сост., отв. ред. А. Д. Каплин. – Х. : Майдан, 2009. – 564 с.
6. Релігійно-просвітницька діяльність Харківського Єпархіального Братства // Місіонерський огляд. – С.-Пб : «Свет», 1906. – № 2. – С. 249–250.
7. Розклад науково богословських читань, які влаштовуватимуться Радою Братства Озерянської Божої Матері в залі засідань Державної Думи // Віра і розум. – Х. : Типографія Губернського Правління, 1911. – Кн. 3. – № 2. – С. 229.
8. Статут Харківського Єпархіального релігійно-просвітницького Братства Озерянської Божої Матері // Віра і розум. – Х.: Типографія Губернського Правління, 1904. – № 1. – С.11-18
9. ДАХО, ф. 40, оп.47, спр.1102, арк. 1-2
10. ЦДІАК України, ф.127, оп. 667, спр. 499, арк. 1–1 зв.

РЕЗЮМЕ

А. В. Гринченко. Роль и деятельность Харьковского Епархиального религиозно-просветительского Братства в честь иконы Озерянской Божией Матери в начале XX ст.

Статья посвящена роли и направлениям деятельности Харьковского Епархиального Братства в честь иконы Озерянской Божией Матери в начале XX ст. В статье рассматриваются причины возрождения и активизации деятельности института братств в указанный период. Освещаются уставные документы, субъекты и методы просветительной, миссионерской, педагогической, литературно-издательской и благотворительной деятельности Братства. Отмечается, что в контексте борьбы с религиозной необразованностью общества в начале XX ст. главное место в структуре сфер деятельности отводится просветительной.

Ключевые слова: братство, устав, читальня, беседа, библиотека, сектантство, штундизм, раскольниковство.

SUMMARY

A. Grinchenko. The role and activity of the Kharkov Diocesan religiously-educational Brotherhood in honour of Ozeryanska's icon of Divine Mother at the beginning of the XXth century.

This article is devoted to the role and activities of the Kharkiv Diocesan Brotherhood on honour of Ozeryanskaya Mother of God at the beginning of the XXth century. This research considers the reasons of revival and activization of activity of institute of brotherhoods during the specified period. The authorized documents, subjects and methods of education, missionary, pedagogical, literary publication and charitable activity of brotherhood are investigated. The context of fight against religious ignorance of the society at the beginning of the 20th century the main place in structure of sphere of activity is taken by educational .

Key words: brotherhood, Charter, a reading room, discussion, a library, sectarianism, štundizm, schism.